

811.161.2'373.611

Н. М. Малюга

ПРО КОЗАЧЕНЬКІВ І ВОРІЖЕНЬКІВ: СЕМАНТИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРИВАЦІЇ

Малюга Н. М. Про козаченьків і воріженьків: семантичні аспекти деривації.

У статті йдеться про словотвірні засоби вираження демінутивності у фольклорних текстах, проаналізовано стилістично марковані одиниці з суфіксами демінутивності в українських народних піснях і думах. Здійснено лексико-семантичну диференціацію іменників із значенням об'єктивної зменшеності. Досліджено особливості функціонування безеквівалентних демінутивів, утворених від основ негативної семантики. Задля правильного тлумачення функції морфеми з модифікаційним демінутивним значенням рекомендовано вдаватися до прийому контекстного аналізу.

Ключові слова: демінутивність, демінутив, безеквівалентний демінутив, суб'єктивна оцінка, словотворчий модифікаційний суфікс, тематична група.

Малюга Н. Н. О «козаченьках» и «воріженьках»: семантические аспекты деривации.

В статье говорится о словообразовательных средствах выражения диминутивности в фольклорных текстах, проанализированы стилистически окрашенные единицы с суффиксами диминутивности в украинских народных песнях и думах. Произведена лексико-семантическая дифференциация имен существительных со значением объективной уменьшительности. Исследованы особенности функционирования безэквивалентных диминутивов, образованных от основ негативной семантики. Для правильного понимания функции морфемы с модификационным диминутивным значением рекомендуется использовать прием контекстного анализа.

Ключевые слова: диминутивность, диминутив, безэквивалентный диминутив, субъективная оценка, словообразовательный модификационный суффикс, тематическая группа.

Maliuga N. M. About “kozachenki” and “vorizhenki”: semantical aspect of the derivation.

The article deals with word-formative ways of the diminutive expression in folkloric texts, functioning of units with stylistic marking with diminutive suffixes in Ukrainian folk songs is under analysis. The functioning of the objective diminutive

subcategory together with lexical and semantical differentiation of nouns with objective diminutive meaning are ascertained.

The author draws conclusions about Ukrainian folk songs: there is a great deal of noun's diminutions that denote animated creations, natural objects and facts, abstract notions that have connections with spiritual people's life; diminutive suffixes of adjectives, adverbs and verbs can express subjective assessment where the sema of the real diminution is leveled almost or totally.

Features of the functioning these diminutions without equivalents (that are derived from bases with negative semantics) in Ukrainian folk songs are researched. The most popular methods for gain the derogatory assessment is the contrast of diminutive suffix' semantics and initial basis, the comparison or the contradistinction of lexemes with diminutive and caressing suffixes or without last ones. The researcher must take a method of context analysis for the right interpretation of the morpheme's function with diminutive meaning.

The presence of this phenomenon in Ukrainian folkloric texts is determined by psychological peculiarities of Ukrainians. The recess in the national history, the comprehension of folk traditions, ethical and aesthetic norms, the spiritual experience of the nation where aesthetic ideals are fixed, and these ideals originate from folk ideas, the historical ethnos' existence and natural actuals, these are very advisable for understanding the process of national self-knowledge. The folklore fixes ideas (that have national determination) about the universe and the human existence, so this research will facilitate for detection of Ukrainians' value orientations.

Key words: diminutively, diminution, diminution without equivalent, subjective assessment, derivative modificative suffix, thematic group.

Українська мова, як і кожна мова, адекватно обслуговує етнічну культуру, зумовлює межі й спосіб розуміння національною спільнотою власного світу, набуває сили в слові, де поєднується об'єктивно-предметна та суб'єктивна смислова співвіднесеність, є інструментом впливу, а також засобом категоризації досвіду. Народна творчість фіксує національно зумовлені ціннісні уявлення про світ і людське буття, саме тому дослідження фольклорних текстів сприятиме виявленню ціннісних орієнтирів українського етносу.

Проблема розуміння, сприйняття мови як системи, що моделює світ у свідомості окремої людини, етносу, субетносу, його соціальних груп, не є новою. Дослідити мову можна лише в

органічному зв'язку з вивченням культури, побуту, звичаїв її носіїв, їхнього психічного складу. Водночас етнічна мова «формує образ реального світу, яким його бачать її носії» [2, с. 57], тому вона стає зростаюче цінною як гід у науковому вивченні культури: розробка культурних взірців цивілізації фіксується мовою, стан якої, у свою чергу, відображає рівень цивілізації.

Усі мови адекватно обслуговують свою культуру. За твердженням В. Жайворонка, автора досліджень з української етнолінгвістики, «індивідуальні (часткові) емоції переростають у колективну (загальномовну) експресію, що характеризується різною шкалою оцінності <...> Нашарування національно-культурних цінностей призводить до нашарування символічних рівнів менталітету» [2, с. 52].

Питанню вираження відтінків суб'єктивної оцінки засобами словотвору, використанню демінутивів із позитивним і негативним емотивним забарвленням у різних стилях української мови присвячено праці вітчизняних дослідників Л. Дідківської, Н. Клименко, І. Ковалика, Т. Космеди, М. Кравченко, В. Олексенка, Л. Родніної, Н. Рудої, В. Сікорської, Г. Сагач, В. Статєєвої, О. Федоренко, Б. Шарпило та ін.

Мета нашого дослідження полягає в комплексному аналізі функціонування одиниць із суфіксами демінутивності в українських народних піснях і думах.

Словотворення як систему важко співвіднести безпосередньо з історією народу та його культурою – таке безпосереднє співвідношення, здебільшого, пов'язане з лексичним наповненням словотвірних моделей [1, с. 60].

Російський дериватолог В. Виноградова досліджує аксіологічні проблеми процесів словотворення сучасної російської мови. На її думку, зменшувальні суфікси «часто вживають працівники «сфери обслуговування», що є вираженням своєрідного розуміння етикету», крім того, «зменшено-пестливі утворення можуть бути використані й у спілкуванні з

керівництвом – вони передають запобігання, перебільшену ввічливість», до того ж «позитивні герої звичайно самі не вживають і не схвалюють використання таких зменшуваних утворень» [1, с. 61].

Натомість в українській мові, зокрема в народнопоетичній творчості, складники категорії демінутивності мають інше навантаження: її виразники, крім свого основного завдання позначати поняття малості, виконують також функцію вираження оцінно-емоційного ставлення до об'єктів чи явищ дійсності. Зменшувально-пестливі суфікси як репрезентанти категорії демінутивності є одним із засобів-актуалізаторів національної специфіки української мови, відтак цілком закономірно, що зменшено-пестливі утворення в мовленнєвій практиці українців функціонують як інвентар одиниць, за допомогою якого здійснюється поетизації світу.

Як свідчить опрацьований ілюстративний матеріал, в українських народних піснях і думах серед іменників велика кількість демінутивів на позначення істот, природних об'єктів та явищ, абстрактних понять, пов'язаних із духовним життям людей. Природно, що «під час поділу лексико-семантичного розряду іменників із значенням об'єктивної зменшеності на групи і підгрупи слід враховувати їхню співвіднесеність з назвами тих реалій, за якими в свідомості людини закріпилося певне значення» [3, с. 146]. Розглянемо тематичні групи одиниць із демінутивними суфіксами.

1. Назви спорідненості, свояцтва, родинних стосунків (*родинонька, батенько, батінько, татонько, матінка, матуся, матусенька, матуненька, матенька, матінонька, матюленька, матюночка, ненічко, ненька, сестронька, сестриця, тещенько, тещенька, свекорко, свекронько, швагерок, швагронько, свістенька, зятенько, невістонька, чоловіченько, муженьок, дружиночка, подруженько, паронька, дітоньки, дитинонька, синонько, доненька, донечка, бабусенька, побратимки*):

– Ой орлоньку, соколоньку,
 Дай же моїй неньці знати,
 Не так неньці, як матеньці
 І всій моїй родиноньці (УНП, с. 647);
 Служіть службоньку за Івасенька,
 І за Івасенька, і за батенька,
 І за матінку, і за братенька,
 І за сестроньку, і за весь єго дім (УНП, с. 129);
 – Маю ж я надієньку в бозі
 І свекронька при дорозі <...> (УНП, с. 220);
 Ой ти, тестеньку, пива навари,
 А ти, теценько, хліба напечи,
 А ти швагерку, коника сідлай,
 А ти, свістеньку, хусточки виший,
 А ти, попоньку, хорошо звінчай,
 А ти, дяченько, хорошо співай,
 А ти, дівонько, ходи за мною (УНП, с. 72);
 Ой хоч буде славонька,
 Таки буде паронька (УНП, с. 615);
 – Ой чом, муженьку, не пиєш,
 Чом травоньки не зажисєш? (УНП, с. 489);
 – Гой слухайте ж, побратимки, буду ж вам казати:
 Котрий любить вірне дівку, най не йде до хати
 (НПБ, с. 156).

Фольклорні тексти ілюструють сегментацію позамовної дійсності залежно від традиційно створених стосунків у родині. У ній знаходять своє вираження родо-видові відношення, які в літературній мові не диференційовані. Поряд із демінутивами з продуктивними суфіксами **-оньк-**, **-еньк-**, **-к-**, **-ок-**, **-очк-**, **-інк-**, **-иц'-**, **-ус'-**, **-усеньк-** знаходять свій вияв okazіonalіzmi з суфіксами **-ічк-**, **-іньк-**, **-іноньк-**, **-уненьк-**, **-юненьк-**, **-юночк-**. Зокрема, розлогий ряд ненормативних похідних в українських народних піснях спостерігаємо від твірних *мати* / *нєня*, що пояснюємо

особливим ставленням українців до жінки-матері – берегині роду. Пор.: *матінка* (УНП, с. 525), *матуся* (УНП, с. 617), *матусенька* (УНП, с. 646) та *матенька* (УНП, с. 647), *матінонька* (УНП, с. 385), *матуненька* (УНП, с. 471), *матюенька* (УНП, с. 339), *матюночка* (УНП, с. 508); *ненька* (УНП, с. 646) та *ненічко* (УНП, с. 493). Строкатість оформлення модифікаційних структур з конотативним значенням віддзеркалює ставлення до матері, розуміння її функції в сім'ї рости й виховувати дітей із турботою та любов'ю. Уважаємо, що демінутивність доречно розглядати з позиції прагматики й антропоцентризму.

2. Назви осіб за домінантною ознакою, властивістю (*бабонька, молодичка, сироточка, чоловіченько, дівонька, дівчатко, дівчинонька, нелюбонько, рівнонька, нерівнонька, сусідонька, удівонька, чарівниченька, королівночка, жіночки-коровайнички, п'яниченько, гільтяєнько, голотонька, воріженьки*):

– *Підеш ти, мій нелюбонько,*

Будеш дивив на вінонько,

Не знімай же ти вінонька,

Бо ти вдовець, а я дівонька,

Я твоя нерівнонька (УНП, с. 90);

– *Молодая дівчинонько, неслава на тебе,*

Кажуть люде, що ночеє гільтяєнько у тебе (УНП, с. 432);

Вдовин синок – вдовиченько коника сідлає <...> (УНП, с. 655);

Не дай мене за п'яниченька,

Бо спаде мні краса з личенька <...> (УНП, с. 507);

Із нашої голотоньки насміхається:

«За що ж тая голотонька

Напивається?» (УНД, с. 126).

У цій групі демінутивів структурним компонентом є суфікси **-оньк-, -еньк-, -к-, -очк-, -ичк-**. Звертаємо увагу на значну частку похідних, утворених від одиниць-носіїв негативної семантики (*воріженьки, гільтяєнько, голотонька, нелюбонько, нерівнонька, п'яниченько*). До основ іменників-істот, що називають осіб,

поведінка яких підлягає суспільному осуду, які мають моральні недоліки, приєднуються демінутивні суфікси. Спостерігаємо значеннєву / стилістичну несумісність твірних морфем. Словотвірна норма в такому разі накладає семантичні або стилістичні обмеження у сполучуваності морфем.

Однак «українське колективне несвідоме – наскрізь позитивне, українці вирізняються емоційністю, чутливістю та ліризмом» [7, с. 10], а це, своєю чергою, спричинило активне функціонування в українській мові безеквівалентних демінутивів, утворених від основ негативної семантики. Особливості психологічного складу українців, що вирізняються емоційно-почуттєвим характером, «кордоцентричністю», визначають значною мірою наявність у мові досліджуваного нами феномена.

3. Назви осіб за видом діяльності (лікарчик, столярчик, попонько, попаденька, дяченько, бурлаченько, чумаченько, козаченько, рибаченько, злотничок-ремісничок, дудашничок, супельничок, шевчик, книжничок, читальничок, стороженька, челядонька, ворóжєнька, ворóжєчка):

*Шукай, мати, лікарчика,
Молодого столярчика,
Хай ми, мамко, хату втеше,
Ще й змалює та й упише,
Ще й без дверець, без віконець,
Бо вже ж мому життю кінець (НПБ, с. 126);
Ось тобі, попоньку, за тоє звінчанє
І тобі, дяченько, за тоє співанє (УНП, с. 72);
Десь узялися два бурлаченьки,
Два бурлаченьки, третій козаченько! (УНП, с. 473);
Попаденька жито жне <...>] (УНП, с. 629);
Другу оддав, другу оддав
За дудашничка, за супельничка;
Третю оддав, третю оддав
За шевчика, за чобітника;*

Четверту оддав, четверту оддав

За книжничка, за читальничка (УНП, с. 583);

Поїхав Івасенько до вороженьки,

Щоб відгадала дивненький сон (УНП, с. 520).

У цій групі демінутивів структурним компонентом є суфікси **-оньк-, -еньк-, -ечк-, -к-, -ик-, -чик-, -чок-**.

4. Назви осіб за походженням, країною, належністю до певного народу (ляшенько, ляшок, полячок, русочка, татаренько, татарчатко):

– Ей, відсунься, миленька,

Нехай заб'ю татаренька (УНП, с. 681);

Люлю, люлю, татарчатко,

А по дочці та внучатку! (УНД, с. 121);

Якби пішла за ляшенька,

Ходила би, як пташенька,

Я ляшенька з душі люблю,

За русином літа гублю (УНП, с. 632);

Всі поляки, які йшли,

По три коні мали,

Хвалилися поляченьки,

Що в'ни звоювали (УНД, с. 130);

Ой світив місяц на сіножаті,

Хвалився полячок русочку взяти (УНП, с. 632).

Група похідних кількісно обмежена (суфікси **-еньк-, -ок-, -очк-, -ат/к-**). Крім назви, використаної задля самоідентифікації етносу (русочка), представлені офіційні та неофіційні етнічні назви на позначення народів, яких територіальне сусідство з українцями, історія воєн та конфліктів зробили «воріженьками». У явищах словотворення знаходять своє віддзеркалення поняття морально-етичного характеру. Чітко розподілити за кожним суфіксом ті чи ті потенційно можливі смислові відтінки позитивної чи негативної оцінки неможливо, адже реалізація кожного з них здебільшого залежить від значення основи та контексту [5, с. 42].

5. Соматичні назви (*головонька, личко, личенько, оченьки, сердечко, плічко, ручки, рученьки, пальчики, ноженьки, кіска, слізка, слъозоньки*):

Сивий коник в ноженьках,

Чорний ворон в головоньках <...>] (УНП, с. 646);

Не плач, мати, та й не тужи,

Порубаний та й не дуже,

Гой лиш ручки в дрібні штучки,

А пальчики в кавальчики (НПБ, с. 126);

По плічку кіска,

По личку слізка,

В ручках хустонька

Тонка, біленька,

Слъозок повненька (УНП, 195);

Поміє їх матюненька

Білими рученьками,

Дрібними слъозоньками (УНП, с. 339).

Для творення аналізованої групи демінутивів продуктивними є суфікси **-оньк-**, **-еньк-**, **-к-**, **-ик-**, **-ечк-**.

6. Назви свійських тварин і диких звірів; свійських і диких птахів (*кониченько, коничок, волонько, ягняточко, ягничка, ягнушечка, телушечка, худобонька, хортенько, хортиченько, лосенько, оленько, турятонько, пташенька, пташатонька, утінонька, качатонька, зозуленька, голубонько, голубонька, ластівонька, соловейко, соловієнько, перепелонько, перепілонька, перепеличенька, снігурець, снігуронько, орлонько, соколونько, павонька, тетерочка*):

Кониченько іде, стадечко жене,

Хортиченько іде, лосеньку суне,

Соколонько летит, утіноньку мчит (УНП, с. 131);

– А ви мене, пташатонька, не жалуйте (УНП, с. 194);

Ходило, блудило гнідоє турятонько по бороньку <...>
(УНП, с. 195);

Нехай тобі соловейко, мені зозуленька,
 Нехай тобі там легенько, мені веселенько (УНП, с. 445);
 Пішлю я оленьки аж до своєї неньки,
 Нехай мене відвідають, коли є живенькі (УНП, с. 507);
 Прилітає соловієнько –
 Перепеличененьки любеє серденько <...>] (УНП, с. 588);
 Тепер же нам три радості:
 Піч бичка привела,
 А бовдур телушечку,
 Припічок ягнушечку <...> (УНП, с. 596);
 Мої качатонька тобі шкоди не зробили –
 Наїлися дрібною рясю, води ся напили (УНП, с. 634).

У цій групі демінутивів структурним компонентом є суфікси **-оньк-, -еньк-, -к-, -очк-, -ець-**. Досить частотними є випадки ступенювання демінутивності – поєднання (нанизування) суфіксів суб'єктивної оцінки, зокрема **-ич-+ -ок- / -к-, -ич-+ -еньк-, -ат-+ -оньк-, -ат-+ -очк-, -уш-+ -ечк-** (коничок, ягничка, кониченько, хортиченько, турятонько, пташатонька, качатонька, ягняточко, ягнушечка, телушечка). Низка дериватів (воленько, хортенько, лосенько, оленько, турятонько, соловієнько, снігуронько, орлонько та ін.), зафіксованих в українських народних піснях, є надбанням народнопоетичної мови, поза фольклорними текстами вони не функціонують.

7. Назви рослин, їх частин і природних явищ (вербонька, липонька, тополенька, дубонько, рокитонька, грушечка, вишенонька, гілленько, листонько, билинонька, малинонька, виноградонько, василенько, маковочка, маченько, рутонька, барвінонько, конопелька, кропивонька, ожиночка, опенечки, водонька, морозонько, вітронько, росонька):

Ой не стій, не стій, вербонько, над водою,
 Гірка ж бо водонька, під тобою –
 Ні єї пити, ні їсти варити,
 Тільки нею нелюбоньків труїти (УНП, с. 92);

*Говорила липонька до свого листонька <...> (УНП, с. 199);
 Ой на горі опенечки, –
 Сватай мене теперечки <...> (УНП, с. 457);
 Батенько каже: «Хороша моя доненька,
 Як у полі билинонька, у саду малинонька» (УНП, с. 273);
 Мовив же ей господонько:
 – Не хвалься, тополенько,
 Напущу я напустонька –
 Лютого морозонька
 І буйного вітронька, –
 Твій листонько обмерзне,
 А гілленько вітер обломле (УНП, с. 201–202).*

Для творення аналізованої групи демінутивів продуктивними є суфікси **-оньк-**, **-еньк-**, **-к-**, **-очк-**, **-ечк-**. Суб'єктивна оцінка, закладена в назві реалії разом із значенням зменшеності, може нейтралізуватися семантикою одиниць інших структурно-граматичних класів, зокрема прикметника (*гірка водонька, лютого морозонька, буйного вітронька*), дієслова (*нелюбоньків труїти*). Дослідивши функціонування підкатегорії об'єктивної зменшеності як складової словотвірної категорії супровідно-предикатного характеру, В. Олексенко доходить висновку: «Контекст впливає на окремі компоненти лексичного значення слова, активізуючи один і нейтралізуючи інший, підкреслюючи його поняттєвий зміст чи виділяючи емоційно-оцінне забарвлення» [3, с. 152].

8. Назви відкритих об'єктів простору (*лісонько, селонько, поленько, полонинка, горонька, гаєченько, боронько, долинонька, долиночка, озерецько, болотечко, водоньки* (водойми – Н. М.), *береженько, сторонка, доріжечка, шляшок, чужинонька, риночок*):

*Коничок збуяв, в лісонько погнав (УНП, с. 137);
 Пустив коника в густе селонько,
 А сокола до Дунаєнька,
 А хортенька в чистеє поленько (УНП, с. 131–132);*

*Чи ти, садоньку-зимострадоньку, люту зимоньку чуєш,
Що ти, садоньку-зимострадоньку, листонько утримуєш?*
(УНП, с. 329);

Ані гороньки, ні долионьки –

Все зайняли водоньки,

Нігде старості статечному коника попасти (УНП, с. 214);

Нехай тобі доріжечка, мені шляшок битий,

Верись, вернись, серце моє, вже буду любити (УНП, с. 445).

У цій групі демінутивів структурним компонентом є суфікси **-оньк-, -еньк-, -к-, -ок-, -очк-, -ечк-**.

9. Топонімічні назви (Дунаєчко, Дунаїнько, Дунайчик, Литвонька, Українонька):

В тихім Дунаїньку,

По крутім береженьку

Купалися два бобри (УНП, с. 214);

Та як брала, та як брала, так стелила,

До тихого Дунайчику говорила <...> (НПБ, с. 70);

Плаває човничок по Дунаєчку (УНП, с. 151);

Повій вітре-вітроньку,

З України в Литвоньку <...> (УНП, с. 439);

Пошлю павоньку на Україноньку

По свою родиноньку <...> (УНП, с. 204).

Група похідних кількісно обмежена (суфікси **-оньк-, -іньк-, -ечк-, -чик-**). Попри сказане, похідні від оніма Дунай (словотвірна парадигма: Дунаєчко, Дунайчик, Дунаїнько) є досить частотними в мові фольклору загалом. Уживання демінутивного суфікса **-оньк-** у похідному Литвонька детерміноване домінуванням поетичної складової у словотворенні українців.

10. Назви приміщень, жител та їх частин (воротенька, воротечки, ворітечка, ворітця, дворенько, дворець, подвіренько, стаєнька, мешканнячко, світлонька, світленька, віконце, печенько-перегаренько, коморонька, церковонька, церковця, престолоньки, корчомка, корчмонька):

*Одна ж бабонька – чарівниченька, що корови чарує,
Друга ж бабонька – чарівниченька, що мешканєчко псує
<...> (НПБ, с. 83);*

*Заточив подвіренько кованими возами,
Заставив стаєньку вороними кониками,
Засадив світлоньку молодими боярами,
Завісив комороньку лисами і соболями (УНП, с. 230);*

Широкий воротенька, тяжко їх заперти <...> (УНП, с. 636);

Єдній гості – за воротечки,

Другий гості – кіньми під сіні,

Третій гості – в новій світлоньці (УНП, с. 151–152);

Жовтий воски до церковоньки,

До церковоньки на престолоньки,

На престолоньки на всеношній,

[На всеношній], на хвалу божу (УНП, с. 123).

У цій групі демінутивів структурним компонентом є суфікси **-оньк-**, **-еньк-**, **-ечк-**, **-ачк-**, **-к-**, **-ц-**, **-ець-**. Похідні представлені варіативними формами *воротенька* / *ворітечки* / *ворітечка* / *ворітця*, *дворенько* / *дворець*, *світлонька* / *світленька*, *церковонька* / *церковця*, *корчомка* / *корчмонька*.

11. Назви понять часу і календаря (*суботонька*, *неділенька*, *неділонька*, *ніченька*, *ноченька*, *годиночка*, *сегодненька*, *зимонька*):

– 3 суботоньки на неділеньку

Снився мені сон дивненький <...> (УНП, с. 191);

Чом же ти не приїхав, коли тобі мовила, –

Цілу ноченьку свіченька горіла (УНП, с. 414).

Для творення аналізованої групи демінутивів продуктивними є суфікси **-оньк-**, **-еньк-**, **-очк-**. У досліджених текстах українських народних пісень спостерігаємо функціонування варіативних форм, зокрема: *неділенька* / *неділонька*, *ніченька* / *ноченька*. Лише перше слово в обох наведених парах є нормативним, друге ілюструє недотримання закономірностей сполучуваності морфем.

12. Назви їжі та питва, процесів харчування (*пивце, хлібець, короваєнко, медець, медоньки, качанячко, капустиця, горілонька, сніданнєчко, вечеронька*):

Пивце випивши, ось тобі, *тестенько*!

Хлібець з'ївши, ось тобі *тещенько*! (УНП, с. 72);

– *А ми медець* вип'ємо,

Таки бабоньки не дамо (УНП, с. 71);

Зародь же, божже, густий меди, жовтий воски,

Густий медоньки до горілоньки <...> (УНП, с. 123);

– *Ой печенько-перегаренько,*

Спечи нам короваєнко (УНП, с. 174);

І качанячко, і капустиця,

Учепився дід до баби та й не пуститься (УНП, с. 626);

Ой сядь, моя ж донечко, сніданнєчко їсти (УНП, с. 491);

– *Чи ж тобі жаль вівса, сіна,*

Чи ж тобі жаль меду, вина,

Чи ситої вечероньки,

Чи білої постілоньки? (НПБ, с. 80).

У цій групі демінутивів структурним компонентом є суфікси **-оньк-, -еньк-, -ечк-, -ачк-, -ц-, -ець-, -иц-**.

13. Назви одягу і взуття, матеріалів, прикрас (*хусточка, хустонька, черевиченьки, китаєнка, китаєчка, тканонько, вінонько, рукавонько, перстеньок*):

Хусточку взявши, ось і тобі, *свістеньку*! (УНП, с. 72);

– *Дивітеся, чоловіченьки,*

Які в мене черевиченьки <...> (УНП, с. 81);

Там дівчина умивалася,

Червоною китаєнькою утиралася,

Повісила китаєчку на морі,

Помостила мосточки перстеньовий <...> (УНП, с. 88–89);

– *Марисю, серце моє, где ж твої пишині строї,*

Суботній вінонько, а неділевний тканонько? (УНП, с. 340).

У цій групі демінутивів структурним компонентом є суфікси

-оньк-, -еньк-, -ок-, -очк-, -ечк-. Крім словотворчих суфіксів, конкретизатором значення реальної зменшеності є контекст, «однак контекстуальна ситуація може реалізувати лише те значення, яке міститься в самому полісемантичному полі і знаходить своє відображення в змістовій і виражальній єдності» [3, с. 153].

14. Назви господарських предметів, хатнього начиння (*ліжечко, постілонька, скринечка, відеречко, відерце, коновонька, сіделечко, чаронька, кубочок, свіченька, ряденечко, покритенько, завиненько*):

Вийшла матінка з коновонькой по воду <...> (УНП, с. 382);

Котилося відеречко

Через бистре озеречко –

Соснове відерце, дубовеє денце, –

Не цураймося, серце! (УНП, с. 471);

Ой ляж собі на ліжечку, простися,

Піди собі до скринечки, уберися

І до саду-винограду проходиться (УНП, с. 505);

Вже ж мні дадут в чужій сторонці білеє завитенько,

Вічнеє покритенько (УНП, с. 340).

У продукуванні похідних цієї групи активними є суфікси **-оньк-, -ечк-, -ок-, -ц-.**

15. Назви об'єктивованих процесів і дій (*зажиночки, обжиночки, походоньки, уклоньки, зальотоньки, гулянінько, роботонька, лічбонька, заслуженька, рятуненько, неволенька, обмовонька, порадонька, відправонька, пригодонька, пригодочка, хлопоточок*):

В полі зажиночки,

А у пана обжиночки (УНП, с. 116);

То ж я заслужила за тихії походоньки

І за низькій уклоньки (УНП, с. 178);

Як я згадаю торішнії зальотоньки –

Ні ми спання, ні ми роботоньки (УНП, с. 403);

Кликала рятуненьку <...> (УНП, с. 189);

*Возьму тебе, Марисенько,
З той великої неволеньки,
З людської обмовоньки* (УНП, с. 334);

*От візьму ж я хіба сироточку,
Що зазнала в світі хлопоточку!* (УНП, с. 91).

У цій групі демінутивів структурним компонентом є суфікси **-оньк-, -еньк-, -іньк-, -очк-, -очок-**. Дослідниця Г. Сагач відзначає тенденцію в приєднанні демінутивних суфіксів української мови до іменникових основ із семою предметності: «Семантика похідних основ, як правило, має конкретне і конкретно-предметне значення. Проте можна виділити і незначну кількість іменників з емоційними суфіксами, що мають абстрактну семантику. Приєднання емоційних суфіксів до таких іменників створює особливу виразність, часто з ефектом негативної оцінки» [6, с. 9–10].

16. Назви абстрактних понять морально-етичного характеру, продуктів розумової діяльності (*сваволенька, славонька, неславонька, доганонька, цнотонька, правдонька, віронька, доленька, бідочка, красонька, новионька, мисленька, розмовонька, словечко, надісенька*):

Буду гулять поднедеу, доленьки шукати (УНД, с. 117);

– *То ж тобі, синоньку, сваволенька робит* (УНП, с. 455);

Добрей мати дитина

Хоч поночи ходила,

При собі цнотоньку носила (УНП, с. 377);

– *Скажу тобі новионьку смутну, невеселу:*

А вже ж твою дівчиноньку до шлюбу ведено (УНП, с. 448);

Біда, мати, біда, мати,

Біда з бідочкою,

Іде мати на лан жати

Разом із дочкою (УНД, с. 189);

Напишу я дрібні листи

Білими рученьками,

Одішлю до родиноньки

Своїми мисленьками (УНП, с. 163).

Для творення цієї групи демінутивів використано суфікси **-оньк-**, **-еньк-**, **-очк-**, **-ечк-**.

17. Назви загальновідомих військових понять і зброї (війнонька, шабелечка):

– *Ми самі собі козаки,
Ми на війноньку не поїдемо
Дівчаток войовати* (УНП, с. 590);
*А я тебе, мій Нечаю,
Не убезпечаю:
Держи собі шабелечку
Та під опанчею!* (УНД, с. 131).

Група похідних кількісно обмежена (суфікси **-оньк -**, **-ечк-**).

18. Назви широковідомих понять і предметів культури (шлюбонько, застілечко, копієчка, кобзонька):

*Сидить, сидить на конику і в кобзоньку грає,
Струна в струну промовляє, дівчини питає <...>* (УНП, с. 417);
*Ходить чумаки по риночку і хусточку свою має,
Що погляне до череса, то і копієчки немає* (УНП, с. 665);
*Ой батько сина хороше споряджає –
З застілечка пшениченьким хлібом <...>* (УНП, с. 218).

Група похідних кількісно обмежена (суфікси **-оньк -**, **-ечк-**).

Досліджені фольклорні тексти підтверджують думку В. Виноградової, що «...оцінки навколишнього світу, виражені в словотвірних елементах мови разом із їхнім лексичним наповненням, можуть багато сказати про ставлення суспільства в його різноманітних соціальних різновидах до соціальних явищ <...> та їх історичних змін, про ставлення суспільства до засобів вираження й позначення цього світу, за умов врахування поліфункціональності подібних оцінок та залежності їх від учасників мовленнєвого акту й умов його здійснення» [1, с. 66].

Аналіз ілюстративного матеріалу (суцільна вибірка) дає змогу дійти висновку, що в українських народних піснях та думах високу частотність виявляють безеквівалентні демінутиви, утворені від

основ негативної семантики (див. тематичні групи 2, 4, 15, 16, 17; напр.: *воріженьки, вороженьки, ворожечки, війнонька, недоленька, невольенька, туженька, обмовонька, горенько, могилочка, нагаєчка*):

Гой зацвіла калиночка в лузі,

Чогось моя головочка в тузі,

Ані їсти, ані пити,

Ані з милим говорити

Через тяжкі ворожечки!.. (НПБ, с. 77);

Не тіштеся, вороженьки, не тіштеся з того, –

Коли буде божя воля, то я буду його (УНП, с. 436);

Ішов милий за ліс, чорни оченьки заніс

І слідоньки забрав – серцю туженьки задав (УНП, с. 480);

Дала мене моя мати, за кого я хтіла,

Шумить, шумить нагайонька коло мого тіла (УНП, с. 483);

Заслужив собі королівночку –

В чистім полі могилочку (УНП, с. 646).

З одного боку, можна погодитися з думкою про те, що така лексика свідчить про певну пасивність світосприйняття українців. Як стверджує Н. Руда, а ми схилиємося до її думки, таке творення демінутивів від основ негативної семантики в українській мові є свого роду евфемізацією, що, можливо, іде ще з тих давніх часів, коли люди намагалися «задобрити» темні сили природи [4]. Дослідниця національного характеру українців В. Храмова пише, що психоповедінкові архетипи виникають уже на перших етапах формування етносу. У подальшому, у ході історичного процесу, вони, безумовно, модифікуються. Проте через зв'язок часів зберігається певний психоповедінковий інваріант, що реалізується на спільній мовній, культурній та морально-етичній основі [7, с. 8].

Негативні конотації зумовлюються семантикою твірного слова чи ситуацією мовлення. Діапазон пейоративного забарвлення лексем із демінутивними компонентами досить широкий (іронія, фамільярність, несхвалення, осуд, зневага, презирство). Наприклад:

Вийшла до неї Андрусева мати:

– *Моя ж ти невістонько, що ж учинила,
Що ти мого синонька світика збавила?* (УНП, с. 556);
*Рости, синку,
Козачеству на славу,
Вороженькам в розправу* (УНП, с. 535).

Найпоширенішими прийомами посилення зневажливої оцінки визнаємо контраст семантики демінутивного суфікса і твірної основи; порівняння або протиставлення лексем із зменшено-пестливими суфіксами та без них (демінутивні утворення в такому разі набувають пейоративного забарвлення, підкреслюють щось незначне, несуттєве). Крім того, задля правильного тлумачення функції морфеми з модифікаційним демінутивним значенням дослідникові слід вдаватися до прийому контекстного аналізу. Так, експресивно-пейоративний ефект посилюється, якщо зменшено-пестливі форми виконують функцію звертання в конструкціях, що містять лексеми на позначення негативних рис людини, зокрема жорстокості, байдужості.

Демінутивні суфікси інших частин мови виражають об'єктивну малість у поєднанні з суб'єктивною оцінкою:

*Гей, і кінь же біля його
Постріляний та порубаний,
І ратища поламані,
І в ладівниці – ні 'днісенького набою,
І піхви – без шаблі булатної...* (УНД, с. 71).

Найчисельнішу групу становлять назви кольору, смаку, розміру та інших властивостей предметів (*молоденький, старенький, старесенький, ріденький, ріднесенький, раденький, невеличенький, повненький, тяженький, миленький, славнесенький, вірнесенький, веселенький, смутненький, дивненький, живенький, німенький, п'яненький, біленький, білесенький, сивенький, вороненький, пшениченький, студенонький, рівненький*):

*Стіна німенька, постіль біленька,
Зжалься мене, могутній боже, що я молоденька* (УНП, с. 528);

– Дворе ж мій, дворе, то я ж тобі тяженька –
Не так тому дворенькові, як своєму батенькові (УНП, с. 191);
– Ой ти, Марійко молоденька,
Вчорась була веселенька,
А сегоденька смутненька (УНП, с. 306);
Ой полем, полем рівненьким
Їде староста п'яненський (УНП, с. 228).

У цій групі демінутивів структурним компонентом є суфікси **-еньк-**, **-есеньк-**, **-оньк-**, що мають високу продуктивність. Прикметники з суфіксом **-еньк-** та його варіантами можуть означати ставлення до суб'єкта від ледь насмішкуватого до явно зневажливого (*староста п'яненський*).

Примітно, що в історичних піснях демінутивні суфікси а) можуть додаватися до основ ступеньованих прикметників:

У полі овес рясен,
А наш дружка красен,
Якби був ряснійшечий,
То би був краснійшечий (УНП, с. 240);

б) бути структурним компонентом коротких форм:

Знати Марисю по її ходу,
Що великого роду:
Двор немаленьок,
Роду повненьок <...> (УНП, с. 261).

Крім того, демінутивні суфікси прикметників, прислівників, дієслів можуть виражати суб'єктивну оцінку, де сема реальної зменшеності майже чи повністю нівельована. Такі утворення або супроводжуються експресивними конотаціями, або утворюють експресивні квазідемінутиви, зумовлені ситуацією мовлення (напр.: *їстоньки, питоньки, спатоньки, спатеньки; заразісінько, жалосненько, чутненько, тяженько, височенько, далеченько, низюсінько, близюсінько, смутненько, ревненько, навіченьки*):

Ворожка знає, правди не скаже,
З ким моя Маруся спатоньки ляже <...> (УНП, с. 83);

Моя Марійка

Спатеньки хоче (УНП, с. 362);

Дают єму їстоньки все калачи,

Дают єму питоньки все горілки, –

Час тобі, Івасьо, до дівки (УНП, с. 362);

– *Мій батенько, мій рідненький, дала-м єго заковати,*

Навіченьки сховати (УНП, с. 340);

То ж плаче жалосненько, щоб батенькові чутненько, –

За музиками не чутно, за боярами не видно (УНП, с. 327);

Як же тяженько тим лебедям без Дунаю плавати,

Так мені тяжко, що не маю ні з ким розмовляти (УНП, с. 479);

Повісила ж она височенько,

А сама стала далеченько <...>

Повісила ж їх низюсінько,

Сама стала близьюсінько <...> (УНП, с. 90);

– *Сидит смутненько,*

Плаче ревненько <...> (УНП, с. 195).

Як свідчить проаналізований ілюстративний матеріал, у народній пісенній творчості пестливих форм набувають не лише назви живих істот (зокрема й персоніфікованих), а й узагалі назви будь-яких реалій. Порівняймо варіанти пісні:

А) *Сивий голубоньку, сидиш на дубоньку,*

Кличе мати: «Іди, сину, з корчми додомоньку;

Через свою сваволеньку

Тратиш свою худобоньку» (УНП, с. 458) та

Б) *Да летів, летів соколенько, да й сів на дубочку;*

Схилив, склонив головочку низько додолоньку.

Кличе мати свого сина з корчми додомоньку:

– *Да йди, сину, додомоньку, проп'єш худобоньку* (УНП, с. 458).

Не всі суфікси мають і однакові функціональні властивості у вираженні значення об'єктивної малості та суб'єктивної оцінки. Значення власне реальної зменшеності реалізують лише демінутивні суфікси іменників. Важливу роль у реалізації кожним

суфіксом зменшувального або відповідного оцінно-емоційного значення відіграє основа, до якої приєднується демінутивний формант [5, с. 42]. Крім того, «виявлення реальної зменшеності оцінних лексем ускладнюється ще й тим, що деякі суфікси, які служать для утворення похідних з демінутивним значенням, поєднуючись навіть з тією самою основою, залежно від мовного оточення можуть виражати об'єктивну зменшеність то в чистому вигляді, то в поєднанні із суб'єктивною оцінкою» [3, с. 152].

Отже, категорія демінутивності в українській мові має складну семантичну структуру. У фольклорних текстах знаходить вияв розгалужена система суфіксального демінутивного словотворення, а функціонування безеквівалентних демінутивів є унікальним мовним явищем.

Сема зменшеності тісно пов'язана з семою емоційного забарвлення. Закладена в значенні демінутивів суб'єктивна оцінка, здатність виражати особисте ставлення мовця, у нашому випадку – типового мовця, є проявом конотативного компонента семантичної структури слова. Відтак демінутивність доречно розглядати з точки зору прагматики й антропоцентризму. Зменшено-пестливі утворення постають засобом поетизації світу. Для розуміння процесу національного самопізнання плідним є вивчення духовного досвіду нації, у якому закріплені ідеали прекрасного, що йдуть від фольклорних уявлень, історичного буття нації і природних реалій.

Література

1. Виноградова В. Н. Словообразование и аксиология / В. Н. Виноградова // Відображення історії та культури народу в словотворенні : Доповіді XII Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів / Упоряд. та наук. ред. Н. Ф. Клименко і Є. А. Карпіловської. – К. : ВД Дмитра Бураго, 2010. – С. 60–66.
2. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2001. – № 1. – С. 48–63.
3. Олексенко В. Лексико-семантична диференціація іменників із значенням об'єктивної зменшеності / В. Олексенко // Лінгвістика : Зб. наук. праць. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. – Вип. 1. – С. 146–153.

4. Руда Н. В. Категорія демінутивності в українській мові : етнопсихолінгвістичний аспект [Електронний ресурс] / Режим доступу : www.philology.kiev.ua/library/zagal/Movni_i_konceptualni_2

5. Руда Н. Категорія демінутивності в українській мові (формально-семантичний аспект) / Н. Руда // Вісник Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – Серія Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2013. – № 24. – С. 41–43.

6. Сагач Г. М. Морфолого-стилістичні особливості емоційних суфіксів іменників чоловічого роду: -ок, -ик, -чик, -ець, -очок, -ечок, -ичок / Г. М. Сагач // Мовознавчі студії / відп. ред. Г. М. Колесник ; АН СРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 7–11.

7. Храмова В. До проблеми української ментальності : Замість передмови / В. Храмова // Українська душа : зб. наук. пр. – Київ : Фенікс, 1992. – С. 3–35.

Список умовних скорочень джерел

НПБ – Народні пісні Буковини в записах Юрія Федьковича / упорядк. і склали примітки О. І. Дей та О. С. Романець ; вст. стаття О. С. Романця. – К. : Музична Україна, 1968. – 222 с.

УНД – Українські народні думи та історичні пісні : зб. [для серед. та ст. шк. віку] / упоряд., приміт. О. М. Таланчук ; Передм. Б. П. Кирдана ; Худож. К. О. Музика. – К. : Веселка, 1990. – 239 с.

УНП – Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського / Упоряд., текстологічна інтерпретація і коментарі О. І. Дея. – К. : Наукова думка, 1974. – 781 с.

Стаття надійшла до редакції 08.03.2018 р.